

МІСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Катерина Онуфрійчук

УДК 39.001.891.3:316.334.56“17/19”

У статті проаналізовано етапи розвитку міської проблематики в етнології. Здійснено огляд наукових праць, у яких зафіксовано явища міського повсякдення. Охарактеризовано підходи, застосовувані при дослідженні міського середовища.

Ключові слова: міська проблематика, етнографічний опис, культура та побут міста.

В статье проанализированы этапы развития городской проблематики в этнологии. Осуществлен обзор научных работ, в которых зафиксированы явления городской повседневности. Охарактеризованы подходы, которые применялись в исследованиях городской среды.

Ключевые слова: городская проблематика, этнографическое описание, культура и быт города.

The stages of development of the urban issues in the ethnology have been analyzed in the article. There has been carried out a review of the advanced scientific works, which have documented the phenomena of urban everyday life. In addition, the approaches used while examining the urban environment have been characterized.

Keywords: urban subject matter, ethnographic description, urban culture and everyday life.

Міська культура, що привернула увагу дослідників уже наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., поступово набувала характеру основного дослідницького предмета етнологів та фольклористів. Адже саме місто перебирає на себе роль головного формуючого та синтезуючого середовища української культури.

Від часу свого виникнення місто як осередок культури перебуває в постійному процесі розвитку. Зміни відбуваються не тільки у просторовій організації (забудові, архітектурі). В інших культурно-побутових сферах також виникають нові суспільно-побутові явища та характеристики міського, громадськості, формуються духовно-ціннісні орієнтації.

Значній трансформації піддається міська традиційна культура, набуваючи нових форм вияву. Це зобов'язує до ширшого та глибшого вивчення усіх процесів, що відбуваються сьогодні в міському середовищі. Таким чином, видається недоцільним і далі етнографічні дослідження та їх наукове обґрунтування базувати головно на матеріалі, зібраному в сільському середовищі, яке на сьогодні радше є зберігаючим сегментом української культури, ніж фор-

муючим. Новітні перетворення в культурній площині міста є актуальними для подальших досліджень етнографії міста.

Дослідники різних галузей знань, а серед них і представники етнологічної науки, обирали місто як об'єкт вивчення. У пропонованій статті здійснено спробу історіографічного огляду етнографічних досліджень міської проблематики.

Передумови становлення етнографії міста як окремого наукового напрямку в Україні формувалися ще у ХVІІІ–ХІХ ст. [5, с. 5]. На потребі опрацювання етнографічного матеріалу міста наголошував Ф. Туманський наприкінці ХVІІІ ст. Він є автором першої в Україні статистико-економічної та етнографічної анкети «Програма» (1779), яку розробив під час підготовки до збирання українського етнографічного матеріалу. Дослідник запропонував окреме вивчення міста та села [7, с. 52]. «Програма» складалася із двох частин. У першій, що стосувалася міста, автор зосередив увагу на таких питаннях: виявлення функцій міста, його адміністративного, культурно-освітнього, торгово-про-

міслового значення; детальний опис заняття міського населення; розвиток промислів та ремесел [7, с. 52]. Зауважимо про розуміння Ф. Туманським розрізнення особливостей культури міського та сільського повсякдення при їх виявленні.

«Програмою» скористався і громадський діяч О. Шафонський, укладаючи довідкову працю «Топографічне описання Чернігівського намісництва» (1851) [див.: 15]. Крім того, дослідник у 1784–1785 роках здійснив опис низки міст Лівобережної України, уперше спробував з'ясувати етнічний склад різних станових груп.

Подібною за характером викладу до праці О. Шафонського є книга І. Переверзева «Топографіческое описание Харьковского наместничества» (1788) [2].

Дослідження XVIII ст. мали статистичний і топографічний характер. Етнографічний опис не було здійснено в повному обсязі, зафіксовано лише окремі елементи з міського повсякдення.

У перші десятиліття XIX ст. об'єктом дослідження було село, здійснювали збір та публікацію матеріалів усної народної творчості. У середині XIX ст. відбулося становлення етнографії як самостійної дисципліни, а також виокремилися деякі напрями її дослідження, було створено нові наукові осередки. У 1851 році при Київському університеті сформовано Комісію для опису губернії Київського учбового округу. Однією з важливих заслуг Комісії була розробка анкет та програм, які, незважаючи на статистичний характер, фіксували й етнографічні дані міст, головним чином Києва. Так, учений секретар Комісії Д. Журавський упродовж 1845–1852 років працював над створенням тритомного «Статистичного опису Київської губернії» [7, с. 122]. Етнографічний матеріал, що стосується м. Києва, уміщено в першому томі, де подано опис міста, наведено характеристику забудови, промислових підприємств, торгівлі, шляхів сполучення. Д. Журавський як дослідник-новатор в етнології порушував

питання про вивчення побуту робітників. В окремому розділі третього тому згаданої праці вчений пише про становище найманих робітників. Як етнограф Д. Журавський указував на необхідність вивчення «по сословиям и классам, столь различающимся по образу жизни, вкусу, привычкам, образованности и нравам» [3]. Зокрема, він наголошував на детальному вивченні взаємовпливу повсякдення робітників та вихідців із села.

До середини 50-х років XIX ст. в Комісію з різних районів України надходили етнографічні описи міст та їх околиць: «Описание о Переяславе, сочиненное законовчителем Переяславского уездного училища Бутковским»; «Город Острог и слобода Старгородка» [7, с. 129]. Результати діяльності Комісії хоча й частково, але дотикаються до вивчення міської культури та побуту, що вважаємо позитивним у розвитку цієї проблематики.

Масивний експедиційний матеріал, зібраний П. Чубинським, сьогодні передає усі деталі колоритного повсякдення українців. Етнограф-збирач не обмежився фіксацією явищ побуту та культури населення сільської місцевості. Фактологічний збір містить дані про життя міщан. Зауважимо, що П. Чубинський спостерігав не тільки за особливостями українців, він здійснив етнографічний опис і національних меншин, які проживали на українських землях, серед них — євреї та поляки, менше досліджував росіян, німців, чехів. Зібрані відомості про культуру та побут населення України II половини XIX ст. оброблено та систематизовано дослідником у значущій науковій праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край...» (1872–1878) [17].

Важливим кроком у вивченні міста, зокрема повсякдення, став Київський одноденний перепис, проведений 1874 року. Переписом займалися діячі Південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства (В. Антонович, Хв. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський).

Перебіг перепису та узагальнені результати демонструють особливості повсякденного

життя киян. Один з реєстраторів пригадував, що у двоповерховому будинку на Подолі було виявлено понад 400 осіб — чоловіків і жінок, які спали на дерев'яних ящиках, устелених соломною. За соціальним складом більшість із них належала до робітничих професій [12, с. 89]. Слід зауважити, що діячі Південно-західного відділу під час перепису передбачали охопити всі верстви населення, а також ними додатково було розроблено форму анкет для опису будинків і квартир. Зокрема, свої спостереження та висновки щодо здійсненого перепису виклав Хв. Вовк у дослідженні «О жилище бедного населения Киева» (1875) [див.: 14, с. 189].

Опрацюванням результатів займалися П. Чубинський, І. Новицький та В. Беренштам. Підсумки своєї роботи дослідники звели у статистичну таблицю, яка містила відомості про розподіл київського населення за місцем народження, віком, статтю, сімейним станом, мовою і національністю, релігією, ступенем грамотності, місцем отримання освіти, соціальним статусом [12, с. 90]. Незважаючи на загальний статистичний характер і критику, що з'явилася у виданнях «Киевлянин» та «Санкт-Петербургские ведомости», Київський одноденний перепис став важливим кроком для розширення міських досліджень. Результати цього перепису сьогодні відображають соціальну картину та елементи повсякденності киян наприкінці XIX ст.

Уже в кінці XIX — на початку XX ст. у міській проблематиці виокремлюється напрям вивчення побуту робітників як одного із прошарків населення промислових міст.

Усебічно досліджував робітництво й узагальнив у своїх працях зібраний матеріал основоположник української етнографічної думки Хв. Вовк. У праці «К вопросу о найме рабочих» (1875) [14] він докладно описав умови прийняття на роботу та режим праці, взаємини в робочому колективі. Дослідник окрему увагу звернув на санітарні умови робочих місць і стан здоров'я працівників. Наукові праці етнологів зі змістовно-інформативним

викладом дають максимальне розуміння культури повсякдення робітників та є основними першоджерелами вивчення міської проблематики кінця XIX — початку XX ст.

Координатором етнографічних досліджень на Західній Україні у зазначений період був І. Франко. Робітничу тематику наявна не тільки в художній творчості літератора, значних досягнень І. Франко здобув і в її етнографічній розробці. Він першим почав досліджувати в Галичині побут робітників у тісному зв'язку з їхнім економічним та політичним становищем [8]. Зібраний ним матеріал узагальнено в низці таких статей, як «Робітники і трудівники» (1879), «Робітниче питання» (1881). На його рахунок понад 40 етнографічних розвідок, більшість із яких присвячено побуту дрогобицьких робітників. Важливе значення для етнології має стаття «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата в р. 1870» (1881). Тут І. Франко подав офіційні статистичні дані про переважання в промисловому виробництві праці жінок і дітей, їхню низьку заробітну плату, детально описав побут та звичаї на підприємствах.

На Сході України дослідницьку роботу в царині робітничого побуту активно провадив М. Сумцов. Різноманітні за темами і за формою викладу численні статті вченого, присвячені Харкову, дають змогу сформулювати уявлення про життя, побут та потреби міста у XIX — на початку XX ст. («Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове», «Культурные переживания», 1890 р.) [16]. Не оминув увагою вчений і соціальну структуру міського населення («Современная городская колонизация», 1902 р.). Дослідник порушив питання про ретельне вивчення життя та побуту нового класу — робітників, які посідають важливе місце в соціальній структурі міста. З метою детальнішого вивчення він запропонував розділити цей прошарок населення на підкатегорії: фабричні робітники, заводські, майстрові, ремісники, прислуга.

Дослідник охарактеризував м. Харків як центр великої ярмаркової торгівлі, наголосив

на необхідності фіксувати зміни, що відбуваються в громадському побуті та житті міщан. Під його керівництвом було розпочато вивчення міської народної культури за спеціально розробленою ним програмою («Програма для уличних спостережень, переважно при екскурсіях на окраїни міста і в село») [1]. М. Сумцовим було оприлюднено значний фактологічний і статистичний матеріал, який на сьогодні є базовим для фундаментальних досліджень міської культури Харкова.

Напрями етнографічних досліджень М. Сумцова продовжила розвивати його учениця Р. Данківська. Вона активно займається вивченням громадського побуту міщан, зокрема, веде записи ярмаркової торгівлі. Н. Аксьонова констатує, що Р. Данківська була першою з основоположників теоретичних засад етнографічної роботи в містах, вона здійснювала систематичні дослідження в Харкові [1].

Унікальним для вивчення культурної спадщини України є часопис «Киевская старина» [9], який виходив у 1882–1907 роках під керівництвом О. Лашкевича, Є. Кивлицького, В. Науменка. Завдяки опублікованим у щомісячнику розвідкам та експедиційним матеріалам до наукового обігу було введено неймовірно велику кількість матеріалу. Етнологи-дописувачі не оминували увагою і питання про вивчення міського повсякдення. Крім того, у журналі представлено ілюстративний матеріал: замальовки одягу та речей побутового вжитку, міські пейзажі. Робота над оригінальним часописом зміцнила творчі та наукові зв'язки дослідників української культури.

Важливі для подальшого розвитку міської проблематики етнографічні дослідження було здійснено у 20-х роках ХХ ст. Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка став осередком діяльності вчених, які почали розробляти методологічну базу для подальшого вивчення міської культури. Такі етнологи, як Н. Загледа, В. Білий, В. Петров, М. Гайдай, займалися питаннями необхідності вивчення різних прошарків населення міста [10].

Етнографічна комісія, створена на громадських засадах 1921 року, у програмних документах своїми завданнями проголошувала: «...провадити планомірну й систематичну науково-дослідну працю як силами членів Комісії, так і залучаючи до цієї праці дослідників на місцях, допомагати розвитку нових осередків для дослідження українського селянського, а так само й міського народного побуту й усної творчості; збирати й вивчати етнографічно-фольклорний матеріал» [13, с. 21]. Завдання Комісії передбачали дослідження міського побуту та культури загалом як окремого етнографічного напрямку.

Етнологи насамперед зосереджували увагу на дослідженні побуту робітничого класу. Так, у 1920-х роках М. Гайдай розпочав вивчення побуту робітників м. Маріуполя, здійснивши за дорученням Кабінету експедицію на Донбас [19]. Глибше М. Гайдай вивчав пісенний фольклор промислових міст. Також у цей час В. Білецька, досліджуючи народну творчість робітників, зафіксувала матеріал про побут та духовну культуру шахтарів Донбасу [19]. Ці записи пісенної творчості робітників сьогодні є важливими не лише для фольклористичної спадщини. У робітничих піснях порушуються гострі соціальні проблеми. Із текстів дізнаємося про важкі умови побуту та праці, постійні матеріально-фінансові труднощі — явища, що дають змогу сформулювати уявлення про повсякдення робітничого прошарку.

У 1925 році Н. Загледа окреслила основні напрями дослідження етнографії міста: побут, матеріальна культура, фольклор, маргінальні верстви суспільства, девіантна поведінка, а також запропонувала вивчати буржуазні прошарки міщан [6]. Дослідниця підготувала програму, метою якої було вивчення усіх прошарків населення міста, зокрема робітників, ремісників, торговців, перекупок, наймитів, няньок, візників, ганчірників, вуличних співців, жебраків, ворожок та ін. Її праця «В справі дослідження міської людности» стала однією з перших в українській етногра-

фії, що порушує міську проблематику. Саме в цей час було започатковано вивчення міських субкультур [6].

Цінним джерелом аналізу міської матеріальної культури 20–30-х років ХХ ст. слугують замальовки одягу київських робітників Ю. Павловича. В. Борисенко зазначає, зокрема, про неабиякий інтерес до художньо-етнографічної праці Ю. Павловича з погляду вивчення міського дитячого одягу киян 30-х років ХХ ст. [4, с. 31]. Співробітниками ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України було упорядковано та видано альбом «Україна в типажах народних, краєвидах і архітектури: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича» (2010) [18], у якому вміщено визначальний для культурної спадщини ілюстративний матеріал митця. Найвні замальовки етнографа в розділі «Київ та його околиці в типажах народних» відтворюють яскраві й точні образи міщан різних соціально-вікових категорій у будні та святкові дні.

1. Аксьонова Н. Етнографічна спадщина Раїси Данківської [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2003/article.html?n=457>.

2. Багалеї Д. Переверзев Іван Афанасьевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.is/sOGNV>.

3. Біографія: Журавський Дмитрій Петрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vtakt.ru/?c=biogdshow&vtq=2&b_id=1263.

4. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років / В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2000. – 92 с. : іл. – Бібліогр.: с. 83–88.

5. Борисенко М. Методи етнекології при вивченні етнографії міста / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : Унісерв, 2011. – Вип. 36. – С. 5–9.

6. Борисенко М. Етнографія міста як перспективний напрямок міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=2494>.

7. Горленко В. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Горленко. – К. : Наукова думка, 1988. – 216 с.

8. Іван Франко як краєзнавець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.if.ua/franko/1310568802.html>.

Одним із суттєвих досягнень у діяльності Кабінету антропології та етнології є розробка програм-запитальників. Зокрема, така робота велася в напрямі дослідження міської архітектури. Так, етнограф А. Онищук є автором програми-запитальника «Народна горожанська архітектура» [11, с. 67].

Здійснюючи сьогодні навіть стислий огляд діяльності науковців Етнографічної комісії й Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, можемо констатувати їх вагомий внесок у дослідницьку, науково-методичну, освітньо-виховну та організаційну складову етнологічної науки [11, с. 68].

У доробку дослідників згаданих установ знаходимо вихідні точки в напрямі етнологічного дослідження міста. Хоча праці кінця ХVIII – ХІХ ст. й мали статистико-описовий характер, слід зазначити, що дослідники усвідомлювали важливість розмежування та опрацювання етнографічного матеріалу міста як окремого напрямку у вивченні української культури.

9. Киевская старина. – К. : Топографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1882–1907.

10. Кожоляно Г. Наукове дослідження про українську культуру та побут міського населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1501>.

11. Колеснікова В. Музей (Кабінет) Антропології та Етнології імені проф. Хв. Вовка / В. Колеснікова, І. Черновол, А. Яненко ; Національна академія наук України ; Інститут археології. – К. : Стародавній світ, 2012. – 88 с.

12. Милько В. Київський одноденний перепис населення 2 березня 1874 р.: організація, проведення, результати / В. Милько // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 85–93.

13. Музиченко С. Біля витоків української радянської етнографії / С. Музиченко // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 4. – С. 21.

14. Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. Кн. 2 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 244 с.

15. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті ХVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=history&id=1170&start=5.

16. *Савченко Г.* Академік Микола Сумцов – історик Харкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina2.doc.

17. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные д.-чл. П. П. Чубинским; издан. под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильдебрандта : репринт. вид. у 7 т. Т. 7 / відп. за вип.

Г. Скрипник ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2011. – 608 с.

18. Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича / відп. ред. Г. Скрипник ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2010. – 400 с.

19. *Юзефчик О.* Фольклористична діяльність Михайла Гайдая у 20–30-х рр. ХХ ст. / О. Юзефчик // Проблеми етномузикології. – 2009. – Вип. 4. – С. 303–316.